

İSLAM KÜLTÜR MİRASININ İNŞASINDA ERKEN DÖNEM MU'TEZİLE KELAMCILARINDAN CAHİZ'İN KELAMİ DEĞERLENDİRMELERİ

IN BUILDING OF ISLAMIC CULTURE HARITAGE THEOLOGY ASSESSMENTS OF CAHİZ FROM EARLY PERIOD MUTEZILA'S THEOLOGISTS

Doç. Dr. Ahmet ERKOL

Dicle Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Özet

İslam düşünce tarihinin iyi anlaşılması için Mu'tezile'nin iyi bilinmesi gerekir. Mu'tezile düşüncesinin anlaşılması da önemli oranda Mu'tezile imamlarının bilinmesine bağlıdır. Cahız, bu önemli isimlerden birisidir. Cahız, her konuda yazdığı eserleriyle özel bir yere sahiptir. Bu açıdan erken dönem İslam düşüncesinin anlaşılmasında Cahız'ın bu eserlerinin tetkiki gereklidir. Cahız'ın kendi eserlerinin günümüze kadar gelmiş olması, onu daha da ayrıcalıklı kılmaktadır. Bu çerçevede Cahız'ın kelami değerlendirmelerinden epistemoloji, nübüvvet ve imamete dair görüşleri ayrı bir önemi haizdir.

Anahtar kelimeler:

Cahız, Mu'tezile, Kelam ilmi, epistemoloji, siyaset

Abstract

In order to understand well the history of Islamic thought, it is necessary to know well Mu'tezile. Understanding Mu'tezile's thoughts is more importantly tied to knowing Mu'tezile imams. Cahiz is one of these important names. In every topic that he wrote about in his Works, he owns a special place. Because of this, an examination into Cahiz's works are necessary to understanding the early period of Islamic thought. But Cahiz's own works are important today, and they are more privileged. In this way, from the evaluation of Cahiz's kalam important opinions about epistemology, the prophethood, and imamet emerge.

Key words:

Cahız, Mu'tezile, Kalam science, epistemology, politics

Giriş

İslam tarihinde, Hz. Peygamber sonrasında cereyan eden siyasi hareketlilik, beraberinde düşünsel hareketliliği de getirmiştir. Genel kabule göre Müslüman toplumunda baş gösteren ilk ihtilaf ve dolayısıyla ilk ayrışmalar siyasidir, başka bir deyişle hilafet sorunudur. Hilafet sorunu etrafında cereyan eden hadiseler Müslüman toplumunda farklı tutumların ve buna bağlı olarak da farklı düşünce ve inanç gruplarının teşekkülünü oluşturmuştur. Erken dönemde pratik olarak hayat bulan farklı yaklaşımlar, tarihi süreç içerisinde kendisini haklı çıkaracak argümanlarla desteklenmiş teorik altyapılar da oluşturmaya başlamıştır.

İslam düşünce tarihinde yaşanan hadiselerin teorisini oluşturma çabası, Emeviler döneminde başlamışsa da esas olarak Abbasiler döneminde teşekkül etmiştir. Siyasi ve düşünsel yapısıyla, kuruluşu ve dayandığı kaynakları itibarıyla Emevilerden farklı olan

Abbasiler, çok daha derinlikli ve çok yönlü bir kültürün ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Arap unsuruna dayanan Emevilerin aksine, siyasi ve askeri alanda önemli oranda Arap olmayan unsura kendilerini dayandıran Abbasiler, kadim medeniyetler ve farklı inanç topluluklarının bakiyesi olan bu yeni yapıdan, bütün çeşitliliğiyle ilim, sanat ve kültür üretebilmişlerdir.

Zengin bir kültürel ortam içerisinde hicri (159/776) tarihlerinde Basra'da dünyaya gelen Ebu Osman Amr b. Mahbub el-Câhız el-Kinani, içine doğduğu bu kültürel atmosferden ziyadesiyle istifade edebilmiş ve düşünce tarihimizin önemli isimleri arasına girmiştir.¹ Yüz yıla yakın bir ömür (ö.256/869) süren Câhız, neredeyse bütün ilim dallarında eserler te'lif etmiştir.² Eserleri, İslam düşüncesinde erken döneme ait olup bir kısmının bize kadar ulaştığı ender kişilerden birisidir. Bu nedenle, o döneme ait algı ve düşünceyi anlama açısından bu eserlerin ayrı bir önemi vardır. Bu makalede, konumuz itibarıyla sadece Câhız'ın birkaç başlık altında kelami değerlendirmelerine yer verilecektir. Cahız'ın kelama dair bütün düşüncelerinin bir makale kapsamında ele alınmasının imkansızlığı aşikardır. Bu nedenle konuyu sınırlamak zorunda kaldık. Cahız'ı bu makaleye konu etmemizin nedeni erken dönem İslam düşüncesinin teşekkül biçimi ve bu döneme ait kimi bazı konulara dikkatlerin çekilmesidir. Onun özellikle, kurtuluş düşüncesi ile ilgili değerlendirmeleri dikkate değerdir. Bunun yanı sıra epistemoloji ve imamet görüşleri de üzerinde durulması gereken önemli düşüncelerdir. Bu makalede Cahız'ın ele alınmasındaki maksat, dikkatleri hem dönemselsel hem de kişi olarak buraya yoğunlaştırmaktır.

Mu'tezile imamlarından sayılıp sayılamayacağı konusunda bazı ihtilaflar mevcutsa da, Câhız, gerek takip ettiği yöntem ve gerekse işlediği konuların Mu'tezili yöntemle yazılmış olması, onun önemli Mu'tezile imamlarından birisi olduğunun kanıtıdır.³ Bunun dışındaki diğer iddialar, üzerinde durulmayı gerektirmeyecek kadar dayanaktan yoksundur.

Câhız'ın el-Beyan ve't-Tebyin isimli eseri ağırlıklı olarak dil felsefesi ve Arap dilinin beyanı ile ilgili olduğundan, bu eserinde ağırlıklı olarak yeni bir epistemoloji oluşturma ve dilin anlamından hareketle dini anlamanın önemine dair bir perspektif oluşturma çabası mevcuttur. İslam düşüncesinin erken döneminde felsefe yerine kaim olmak üzere işletilen dil felsefesi, Câhız'ın bu eseriyle en güzel örneğini oluşturmuştur. Dini anlamada dilin kullanımı, ilk Mu'tezile alimleri tarafından üzerinde önemle durulmuş ve bu alanda bir sistemin belirlenmesi için ciddi eserler verilmiştir. Dolayısıyla Câhız'ın *el-Beyan ve't-Tebyin* eseri doğrudan kelam ilmi ile ilgili görülmesi de, dolaylı olarak kelam ilminin sorunlarının çözümü konusunda ele alınması gereken bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmamızda ağırlıklı olarak "*Kitabul-Hayavan*" ve "*Resailu'l-Câhız*" isimli eserleri esas alınacaktır. Bir zooloji kitabı olarak kabul edilen "*Kitabul-Hayavan*"ın değişik yerlerinde kelami problemlere yer verilmiştir. Eserin bütünü tarandığında, Câhız'ın kendi yaşadığı dönemin kelami problemlere yaklaşımı tesbit edilebilecektir. "*Resailu'l-Câhız -er-Resailu'l-Kelamiyye-*" isimli eseri ise, kelamın değişik konularında yazmış olduğu risalelerin bir derlemesi mahiyetindedir. Bizim için Câhız'ı önemli kılan, düşüncelerine doğrudan kendi eserleriyle ulaşabilmemizdir. İslam düşüncesinin teşekkül dönemi olarak kabul edilen bu zaman

¹ Geniş bilgi için Bkz. Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma yay. Ankara, 2003, s, 116-127

² Bkz. Ramazan Şeşen, D.İ.A, "*Câhız*" md. VII, 20-23.

³ Bkz. Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk.Ahmed Fehmi Muhammed, Daru'l-Kutub, Beyrut, 1992, I, 65-66.

diliminde, bir Mu'tezile alimi olan Câhız'ın, dini düşünceleri değerlendirme biçiminin bilinmesi, sonraki döneme etkisinin ne olduğunu anlama noktasında son derece önem arz etmektedir. Bu mülahazadan hareketle belli başlıklar altında Câhız'ın kelami görüşleri tesbit edilmeye çalışılacaktır. Bu nedenle bu çalışmada daha ziyade descriptiv bir yöntem takip edilecektir.

Câhız'ın dil ve edebiyata dair bazı eserleri zamanımıza kadar ulaştırılmışsa da doğrudan kelama dair yazdıkları eserlerden çok azı bize kadar ulaştırılabildiği. Câhız'ın “*el-İ'tizal ve Fadlihi ala'l-Fadila*”, “*el-Istitaat ve Halki'l-Afal*”, “*Halku'l-Kur'an*” ve “*Fadiletu'l-Mu'tezile*” gibi eserleri doğrudan kelama dair yazdıkları eserlerdir.⁴ Câhız'ı kendi döneminin ulemasından ayıran temel özellik; onun dil ve felsefeyi kendi içinde bir araya getirmiş olmasıdır. Zira bu dönemde dil konusunda uzman olanlar, felsefi bilgiden yoksun oldukları gibi, felsefi alanda uzman olanlarsa dil alanında yetersiz idiler. Bu dönemde dil ve felsefeyi bir araya getirebilen ender kişilerden birisi Nazzam, diğeri ise Câhız'dır. Bu nedenle Nazzam'dan sonra Mu'tezile keliminde en ciddi etkiyi yaratanlardan birisi de Câhız'dır.⁵

Câhız, “*el-Beyan ve't-Tebyin*” ve “*Kitabu'l-Hayavan*” eserlerinde takip ettiği yöntemle de dikkatleri çekmiştir. O, bu eserlerinde okuyucunun psikolojik durumunu göz önüne alarak beyani-pedagojik bir yol izlemiştir. O, okuyucuyu bıktırmamak için çoğu zaman bilinçli olarak konu dışına çıkmakta ve farklı konulardan bahsetmek suretiyle okuyucunun zihnini canlı tutmaya çalışmaktadır.⁶ Câhız, kullandığı bu yöntemle bir bilim disiplini oluşturma çabası içerisindeydi.

Câhız, kelim için “*علم الكلام جليل*” ifadesini kullanmaktadır. Kelam ilminden daha yüce ve şerefli bir ilmin olamayacağını, bu ilim sayesinde Allah'ın rububiyetinin ve nübüvvet kurumunun delillerinin tesbit edildiğini, huccet ile şüphelerin, delil ve delil suretinde görünen hususların, fırka ve cemaatlerin, şüphe ve bidatlerin birbirlerinden farklarının ancak kelim ilmi ile anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. Aynı şekilde kelim ilmi ile dinlerin hakikatleri, rububiyetin tesbiti ve risaletin tasdikinin anlaşılabilirliğini belirtmektedir.⁷ Câhız'ın bu ifadesi, hicri ikinci ve üçüncü asırda kelim ilminin Müslüman toplumu içerisinde belli çevrelerce/Mu'tezile nasıl bir işlev gördüğünü ve bu ilme yüklenen anlamın bilinmesi noktasında son derece önemlidir.

Câhız'ın, kelamcılığını anlamak için onun hocası Nazzam'ın vefatı üzerine söylediklerine bakmak yeterlidir. “Kelamcılar olmasaydı bütün milletlerin avamı helak olurdu. Mu'tezile olmasaydı, bütün mezheplerin avamı helak olurdu. İbrahim (Nazzam) ve ashabı olmasaydı, Mu'tezile helak olurdu diyemesem de, şunu söyleyebilirim: Nazzam onlara yeni yöntemler gösterdi ve onları fayda ve nimetlere boğan yeni ufuklar açtı.”⁸ Şu bir gerçektir ki Müslüman toplumu içerisinde ortaya çıkan siyasal ve sosyal hadiseleri değerlendirme ve bunlara çözüm bulma konusunda özellikle de Mu'tezile kelamcılarının katkısı çok büyük olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Câhız'ın yaşadığı dönemde, Mu'tezile kelamcıları ve Mu'tezile kelamına yüklediği anlam abartılı olmasa gerek. Zira İslam düşünce tarihinde onlarca fırka şeklinde ve binlerce eserle geriye

⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, III,127-128.

⁵ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III, 128-129.

⁶ Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, Çev. Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi, İst. 2000, s, 33-34.

⁷ Bkz. *Resailu'l-Câhız, -er-Resailu'l-Edebiyye-* Thk. Ali Bumelhim, Daru'l-Bihar, Beyrut, 2004, s, 307.

⁸ Câhız, *Kitabu'l-Hayavan*, Thk. Abdusselam Muhammed Harun, Daru'l- İhya, Beyrut, 1969, IV, 206.

birakılan bu kültür mirasının ortaya çıkmasında Mu'tezile'nin muazzam bir katkısı olmuştur.

1.Epistemolojisi

Dil ile anlam ve dille ifade edilen kelimelerin hakikat değeri, dilbilimciler başta olmak üzere, felsefe ve kelamcılar tarafından en çok tartışılan konulardan birisi olmuştur. Başka bir ifadeyle insanın sahip olduğu bilginin, zaruri mi, yoksa nazari mi olduğu hususu temel tartışmalardan birisi olagelmıştır. Bu tartışma, Câhız'ın yaşadığı dönemde de kelamcılar arasında devam etmekteydi. Bilindiği gibi her bir düşünce gurubu kendi usul ve yöntemi doğrultusunda konuya yaklaşmaktadırlar. Ehl-i hadis; insanın irade alanını alabildiğine daraltmaları ve kudrete yükledikleri anlam dolayısıyla insana müstakil bir kudret vermenin kendilerince ortaya çıkarabileceği sakıncalardan kurtulma adına, insanın sahip olduğu bilginin de apriori olarak Allah'a ait olduğunu, dolayısıyla O'nun ta'limiyle insanın bilgi sahibi olduğu kanaatini dile getirmişlerdir. Bu anlayış nedeniyledir ki, İslam düşüncesinde Ehl-i Hadis, peygamber veya vahiy olmaksızın insanın kendi aklıyla herhangi bir doğruya ulaşma şansı yoktur. Buradaki aklın tek fonksiyonu; peygamberlerin bildirdiklerinin anlaşılmasından ibarettir. Dilin ve dile ait bütün anlamların da Allah'ın bildirmesiyle, yani tevkifi olarak bildirilmiş olduğu kanaatindedirler.

Ehl-i Hadisin bu yaklaşımına karşın Mu'tezile, Allah ve insan, insanla doğa arasındaki irtibat biçimini dikkate alarak, bilgi konusundaki değerlendirmelerini de insanın sorumluluğu ve sahip olduğu yetiler çerçevesinde ele almıştır. Buna göre Mu'tezile dili; Allah'ın insana en büyük lütfu olarak kabul etmekle birlikte, dile ait bilgilerin, başka bir deyişle eşyaya isim vermenin insana ait olduğu, dolayısıyla, Allah'ın kendisine verdiği bu tabii, doğal yeteneği sayesinde bilgi üretebildiği kanaatindedir. Apriori olarak insanın doğuştan beraberinde getirdiği bu yetileri akli ve gözlemleri sayesinde geliştirebildiği ve bununla iyi ile kötüyü birbirinden ayırabildiği kanaatindedir. Câhız, insanın sahip olduğu bilginin zaruri olduğunu, yani kendi doğasında bilgi elde edebilme ve bunu geliştirme yetisinin mevcut olduğunu, akli sayesinde de buna ulaştığını ifade etmektedir. İnsan gözünü açtığında renkler arasındaki farkları, nesnelere büyüklük ve küçüklükleri, birbirlerine oranları gibi zorunlu olarak bu bilgilerin kendisinde mevcut olduğunu, bunların bir kısmının kesbi, ihtiyari olduğunu, bir kısmının ise zorunlu bilgi olduğunu söylemektedir.⁹ Buna göre kulun ancak kendi iradesiyle yapmış olduğu fiiller vardır, onun dışındakiler fitri olarak meydana gelmiştir.¹⁰ Burada sözü edilen bilgi vasıtasıyla kazanılan bilgilerin zihinde teşekkülü, yaratılışın bir gereği olarak tabii ve zorunludur. Gözünü açan insanın karşısındaki objeyi görmesi zorunlu olduğu gibi akletme gücünü nazari konulara yöneltip düşünenlerin belli sonuçlara ulaşması da zorunludur. Bilginin oluşumunda insanın etkisi, duyularını ve akletme gücünü kullanma iradesiyle sınırlıdır. Ancak insanların yaratılışları ve istidatları farklı düzeyde olduğundan, bilgiye ulaşmaları da buna bağlı olarak farklı düzeyde olabilir.¹¹

Bilgiye ulaşmada duyu ve akli esas alan Câhız, aklın huccet olduğunu ifade etmekle; duyularla elde edilen bilgilerin akıl aracılığıyla değerlendirildikten sonra ancak bilgi oluşturabileceğini söylemiştir. Câhız'ın bilgi felsefesine dair bu değerlendirmelerinin asırlar sonra çağdaş bilgi felsefecilerinin düşüncelerine kaynaklık

⁹ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III, 133.

¹⁰ Şehristani, *el-Milel*, I, 65.

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, D.İ.A, "Câhız" md. VII, 24.

teşkil ettiğini söylemek bu açıdan abartı olmasa gerek.¹² Duyu ile akıl arasındaki ilişki için şu ifadeleri kullanmaktadır: “Gözlerinizin size her söylediğine inanmayın; aklın yolunu izleyin. Her gerçek iki yolla belirlenir. Biri açıktır, duyularla algılanır. Öbürü gizlidir, akılla kavranır ve gerçekte akıl nihai belirleyicidir.”¹³ Câhız’ın bilgiyi elde etmede savunduğu bu düşünce, gerek İslam kültürü içinde Gazali gibi ve gerekse Bacon gibi pek çok batı filozoflarınca da savunulan bir yaklaşım olmuştur.¹⁴

İnsanın doğuştan bilgi sahibi olduğunun delili olarak yeni doğan çocuğun gayrı ihtiyari, tabii bir refleksle anne sütünü emmesi, insanın acı ve ızdırap hissetmesi, bir objenin aynı anda iki yerde bulunamayacağını bilgisine sahip olması bu tarz bilginin kanıtı olarak zikretmektedir. İnsanın nazar ve fikir sahibi olması, başka bir ifadeyle akıl yürütebilmesi, onun doğru olanı kabul etmesi, yanlış olanı da reddetmesini sağlayan fitri ayırt edici özelliğe sahip olduğunun bir başka vasfı olarak zikretmektedir.¹⁵ Câhız’ın insanı tanımlarken, “عالم لا صغر” ifadesini kullanmış olması¹⁶ oldukça dikkat çekicidir. Zira insana dair bu tanımlama, İslam düşüncesi tarihinde de daha sonra sıklıkla kullanılan bir ifade olmuştur. Özellikle felsefi ve tasavvuf felsefesi alanında yazılan eserlerde, bu ifade bir felsefi yaklaşım biçimi olarak yerini bulacaktır.

Câhız’ın bilgi felsefesini kelami açıdan önemli kılan husus; onun bilgi ile inanç arasında kurduğu ilişkidir. Câhız’ın, kendilerine davetin ulaşmadığı kişiler ve topluluklarla ilgili yaptığı değerlendirme dikkat çekicidir. ***Ona göre kendilerine dini davet ulaşmayanlar, inanmadıklarından dolayı cezalandırılmayacaklardır. Aynı şekilde kendilerine dini davet ulaşıp da iman etmek için yeterli delil ve nazara sahip olmayanlar da sorumlu olmayacaklardır. Sadece kendilerine davet ulaştıktan sonra, yeterli bir delile sahip olduğu halde bilinçli olarak inadı dolayısıyla inanmayanlar cezaya müstahak olurlar.***¹⁷ İnanç açısından insanların sınıflaması ve sahip oldukları inanç ile ahirette tabi tutulacakları netice sürekli tartışma konusu olmuştur. Kabul edilen genel anlayışa göre Müslümanların dışındaki herkes ahirette cehennem azabıyla cezalandırılacaktır. Bu cezalandırmanın yanı sıra ayrıca Müslüman olmayanların ebediyen cehennemde kalacakları ile ilgili de bir kabul söz konusudur.

Sürekli tartışılan bu konuya Câhız, farklı bir yaklaşımda bulunmaktadır. O, yukarıda kısaca ifade edildiği gibi bilgi ile iman arasında kurduğu irtibatla inad ve bilinçli inkarın dışında kalanların cezaya tabi tutulmayacakları ve ayrıca ebediyen cehennemde kalmanın da söz konusu olmadığı kanaatindedir. Ona göre cehennemdeki cezalandırma belli bir süre sonrasında ateş tabiatına bürünmek suretiyle adeta kişiyi kendisine cezp etmekte ve kendisine çekmektedir. Bu durum adeta orada bulunanlar için bir tabiat halini almaktadır.¹⁸ Câhız, bu düşüncesini, “Allah, kuluna gücünün yetmediğini yüklemeyiz.”¹⁹ Ayetine dayandırmaktadır.

Câhız, bilgininin ve dolayısıyla da sorumluluğun gerçekleşebilmesi için kişinin, her şeyden önce o konuyu anlayabilecek bir altyapıya, fiziksel ve düşünsel bir olgunluğa, leh ve aleyhinde olan şeylerin bilgisine sahip olması gerektiğini

¹² Bkz. Câhız, *Kitabu'l-Hayavan*, I, 207.

¹³ Mir Veliyuddin, *İslam Düşüncesi Tarihi* “Mu’tezile md.” Hazırlayan M.M. Şerif, İnsan yay. İst. 1990, I, 250.

¹⁴ Bkz. M.M. Şerif, a.g.e, I, 250.

¹⁵ Câhız, *Kitabu'l-Hayavan*, III, 377-379.

¹⁶ Câhız, a.g.e, I, 212.

¹⁷ Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, III, 133.

¹⁸ Şehristani, *el-Milel*, I, 65.

¹⁹ Bakara, 2, 286.

söylemektedir. Bunlar olmaksızın kişinin hakikate ulaşma imkanı olmadığı gibi mükafat ve mücazat noktasında da sorumlu tutulamaz.²⁰ Gerçek anlamda bir Allah anlayışına ancak resuller vasıtasıyla ulaşılabileceğini söyleyen Câhız, Kuran'da "biz kendilerine resuller göndermedikçe onlara azap edecek değiliz." Ayetinde ifade edilen değerlendirmeyi doğrudan zikretmiyorsa da genel izahlarında konuyu buraya dayandırmaktadır.²¹

2.İlahi Zatın Tevhid edilmesinde Teşbih Düşüncesini Red Etmesi

Câhız, Mu'tezili imamlardan olmasının beraberinde getirdiği sorumlulukla, teşbihe karşı ciddi bir mücadele yürütmüştür. Bunun için müstakil olarak risaleler kaleme almıştır. "رسالت في نفي التشبيه/Risaletun fi Nefyi't-Teşbih" ve "كتاب الرد على المشبه/Kitabu'r-Red Ala'l-Muşebbihe" bunlardan sadece iki tanesidir.²² Câhız, teşbih düşüncesini reddederken kelimada kullanılan "ru'yet" bahsi etrafında tartışmayı yürütmektedir.

Ona göre Allah'ın gözlerle görülebileceğini iddia edeninin veya bazı duyularla hissedilir olduğunu kabul edenin muvahhid olması mümkün değildir.²³ Aynı şekilde Allah'ın cisim olduğu iddiasını da dile getirenin muvahhid olmadığını söylemektedir. Kur'an'da "hiçbir şey O'nun benzeri değildir." Ayetini ilahi zatın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda zikreden Câhız; bu ayetin zahiri anlamıyla kabul edilmiş olmasına rağmen, sonrasında anlamın 'cisim' biçiminde anlaşıldığını, cisim olarak ifade edildiğinde ise ilahi zatın mahluk ve muhdes cinsinden kabul edildiğini ifade etmektedir. Durum bu şekilde kabul edildiğinde cisimlerin taşıdıkları sukun, hareket, acziyet ve buna benzer bütün sıfatları da kendi özünde taşıdığı anlamına geldiğinin kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁴

Teşbih anlayışının tipik bir tartışması olarak "ru'yetullah" bahsini ele alan Câhız, bu konuya dair Kur'an'da zikredilen ayetlere yer vermekte ve farklı anlamlar yüklenilebilecek bu ayetlerin anlaşılmasında bazı problemlerin mevcut olduğuna işaret etmektedir. Ancak nasıl ki Kur'an'da: "De ki, semada ve yerdeki gaybı Allah'tan başka kimse bilemez."²⁵ Ve buna benzer gayb bilgisinin sadece Allah'ın katında olduğuna dair ayetleri zikretmek suretiyle, bu iki konu arasında bir irtibat sağlamaya çalışmaktadır. Tefsir tekniği açısından gayba dair ayetler arasında tahsis ve benzeri edebi sanatlar olduğu gibi, 'ru'yet' bahsinde de benzer tahsislerin varlığına işaret etmekte ve "gözler O'nu idrak edemez"²⁶ ayetinin de konuyla ilgili diğer ayetleri tahsis ettiğini söylemektedir.²⁷ Allah'ın diğer varlıklardan hiç birisine benzemediği prensibi esas alındığında, O'nun görülemeyeceğinin de kabul edilmesi gerekir. Zira, görülebilen pek çok yönden diğer varlıklara benzetilmiş olur ki bu durumun da ilahi zat için düşünülmesi doğru olmadığı sonunca ulaşmaktadır.²⁸

²⁰ Câhız, *Resailu'l-Câhız (er-Resailu'l-Kelamiyye)*, Thk. Ali Ebu Mulhim, Daru Mektebeti'l-Hilal, Beyrut, 2004, s, 116.

²¹ Câhız, *Resailu Câhız*, s, 117.

²² Bkz. Cahız, *a.g.e*, s, 203-257.

²³ Câhız, *a.g.e*, s, 229.

²⁴ Câhız, *Resailu Câhız*, s, 229.

²⁵ 27, Neml, 65.

²⁶ 6, En'am, 103.

²⁷ Câhız, *a.g.e*, s, 230.

²⁸ Câhız, *a.g.e*, s, 232.

İlahi zatın her türlü teşbih düşüncesinden uzak tutulması gerektiği düşüncesinden hareketle Kur'an'ın hakem olarak kabul edilmesi gerektiğine işaret eden Câhız, Kur'an'da; "Ehl-i Kitap senden semadan kendilerine bir kitap getirmeni istiyorlar, şüphesiz senden önce Musa'dan 'bize Allah'ı göster' demek suretiyle daha büyüğünü istemişlerdi de onları bir sarsıntı almıştı."²⁹ Şeklinde zikredilen ayetin, ru'yet bahsinde değerlendirildiğinde, Allah tarafından böylesi bir anlayışın hayret ifadesiyle dile getirildiği ve bunun asla gerçekleşmeyeceği tarzında bir yaklaşım sergilendiğine dikkatleri çekerek, imkan dahilinde olan bir şey için "onlar daha büyüğünü istemişlerdi" tarzındaki ifadeyle bu durum eleştiri konusu yapılmazdı³⁰ demektir.

Erken dönem kelim tartışmaları içerisinde öne çıkan zat ve sıfat bahsinde dile getirilen hususlar ve kullanılan argümanlar, kelami mezheplerin duruşlarını göstermiştir. Bilindiği gibi Ehl-i Sünnetin sıfatları değerlendirmesinde iddia edildiği gibi Mu'tezile gibi muattıla ve müşebbihe gibi anropomorfist bir durumla karşılaşmamak için bu ikisi arasında bir söylem geliştirme çabası içerisindedir. Bunun için özellikle de İmam Eş'ari'nin eserlerinde ilahi sıfatlar bahsinde "بلا كف" kavramına çokça rastlanılmaktadır. Burada dikkatimizi çeken hususun bu "بلا كف" kavramının daha önce Câhız tarafından da kullanılmış olmasıdır.³¹ Dolayısıyla kelimde sıfatlar bahsinde İmam Eş'ari tarafından çokça kullanılan bu "بلا كف" kavramının, daha öncesinde Cahız tarafından kullanılmış olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

3.Marifet ve Medeniyet için Nübüvvetin Gerekliliği ve delilleri

İslam keliminde erken dönemde peygamberlik ile ilgili konular tartışılmaya başlanmıştır. Bilindiği gibi, daha Hz. Peygamber hayatta iken, müseylimetul kezzab denilen kişi nübüvet iddiasına kalkışmış ve peygamber'e gönderdiği mektupta bu konuda ortaklık teklifinde bulunmuştu. Çok erken bir tarihte başlayan bu tartışma, Müslümanların diğer din mensuplarıyla karışmalarının ardından daha da genişleyerek devam etmiştir. Câhız döneminde nübüvet bahsi; mislumanlar açısından sınırlarının tesibiti açısından açıklanırken, diğer din mensuplarına karşı da Hz. Peygamberin peygamberliğinin ispatı biçiminde sürdürülmekteydi. Câhız, bu her iki hususu da dikkate alarak konuyu açıklamıştır. Nübüvvet bahsinde iki önemli delilin varlığından bahseden Câhız, bunların; "عيا ن ظا هر" ve "اخي خبر قا هر" aksii iddia edilemeyn haber" olduğunu belirtmektedir. Nübüvvet konusunda akıl ve haberin iki önemli unsur olduğunu ifade eden Câhız, bu ikisi olmadan konunun anlaşılamayacağını, yani ne tek başına haberin, ne de tek başına aklın bu konuda yeterli olmadığını belirtmektedir.³²

Peygamberlerin gönderilişlerinin Allah'ın kullarına en büyük lütfu olduğunu ifade eden Câhız, nebi olmaksızın aklın tek başına bilgiye ve buna bağlı olarak medeni bir yaşama ulaşamayacağı kanaatindedir. Peygamberler vasıtasıyla nesilden nesile aktarılan bilgi ve tecrübelerle insanların mesafe aldıklarını ve bu sayede daha ileri bir medeniyet kurabildiğini, bu nedenle de insanlığın yaşamında peygamberliğin çok temel bir yer aldığına dikkat çekmektedir.³³

İnsanın sorumlu kılınması ve eylemlerinin hesabının verilmesinin peygamberlerin gönderilmesine bağlı olduğu Kur'an'da'ki: "Ta ki resuller

²⁹ 4, Nisa, 55.

³⁰ Câhız, a.g.e, s, 233.

³¹ Câhız, *Resail*, s, 234.

³² Câhız, a.g.e, s, 128-129.

³³ Câhız, a.g.e, s, 132-134.

gönderildikten sonra insanların Allah'a karşı ileri sürebilecekleri bir hüccetleri olmasın"³⁴ ayetinde ifade edildiğine değinen Câhız; Allah Teala'nın bütün insanları peygamber tabiatında yaratmadığını, onların pek çok zaaf, eksiklik ve bilgiye muhtaç bir şekilde yaratılmış olduğunu ifadeyle bu eksikliğin de ancak nebiler aracılığıyla giderilebildiğini belirtmektedir. Dolayısıyla gerek ibadetlerin yerine getirilmesi ve gerekse gayba dair bazı haberlerin alınması ancak peygamberler aracılığıyla olabilmektedir.³⁵

Peygamberlerin, nübüvvetlerinin delili babında zikredilen mucizelerle ilgili olarak, beşerin kudretinin fevkinde olan, ölüleri diriltmek, suyun üzerinde yürümek, ayın ikiye bölünmesi gibi olağanüstü hadiseler ile peygamberin verdiği haberlerin bire bir çıkması ile gerçekleşen delil arasında herhangi bir farklılığın bulunmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla nübüvvetin delili olarak maddi mucizeler yerine, peygamberin getirdiği mesajın, yani manevi mucizenin daha çok dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir.³⁶

Nebilik ile nübüvvet iddiasında bulunan kimi münecimlerin birbirlerinden nasıl tefrik edilebileceği hususu sıklıkla sorulan sorulardan olmuştur. Câhız da nebi ile münecimler arasındaki farkın, ileri sürülen iddiaların doğruluğuna bakılarak anlaşılabilirliğini söylemektedir. Ona göre münecimler zaman zaman kimi bazı konularda doğru şeyler söylüyorlarsa da çoğunlukla yalan söylemektedirler. Oysa tarih boyunca aktarılan haberlere göre peygamberlerin söylediklerinde hiçbir zaman bir yanlışlık veya yalan olmamıştır. Dolayısıyla çoğunluğu yalan, az bir kısmının doğru olduğu münecimlerle, bütün söylediklerinin doğru çıktığı peygamberlerin durumları tetkik edildiğinde, gerek peygamberin söyledikleri ve gerekse yaşam biçimi ile kendisine inanan kişilerin durumları gözlemlendiğinde akıl yoluyla bunların anlaşılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir.³⁷

Genel anlamda nübüvvetin delillerini bu şekilde kısaca ifade ettikten sonra, özelde Hz. Peygamberin nübüvvetinin delilleri babında da bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Câhız, Hz. Peygamberin müstecap duaları, geçmiş mukaddes kitapların haber vermeleri, getirdiği Kur'an'ın meydan okumasına karşın Arapların benzerini getirmekten aciz kalmaları ve nihayetinde peygamberin kendi şahsiyeti ve örnek yaşamının bunun en temel kanıtları olduğuna vurgu yapmaktadır.³⁸

Câhız Hz. Peygamber'in, Mekte'de Kureyş müşriklerinin aşırı baskı ve eziyetleri sonucunda, Allah'a dua ettiği ve "ey Allah'ım Yusuf'un senesi gibi iki sene boyunca onların memleketine yoksulluk ver" dediği, bunun üzerine iki yıl boyunca yağmurun yağmadığı, büyük bir kıtlık ve sefaletin yaşandığı, tekrar Hz. Peygamber'e gelip yağmur için dua etmeleri ricası üzerine peygamberin dua ettiği ve bu dua üzerine yağmurun yağdığı ve bu felaketin son bulduğunu ifadeyle, bunun gibi pek çok hadisenin Hz. Peygamberin hayatında cereyan ettiğini, bu durumun da onun doğruluğunun başka bir delili olduğunu ifade etmektedir.³⁹

Hz. Peygamber'in en büyük akli delili ise onun getirdiği Kur'an'dır. Her bir peygamber, gönderildiği dönemin halkı arasında en yaygın olan cinsinden bir mucize ile desteklendiği genel kanaati Câhız tarafından da dile getirilmektedir. Bunlardan Hz.

³⁴ 4, Nisa, 165.

³⁵ Câhız, a.g.e, s, 136.

³⁶ Câhız, a.g.e, s, 136-137.

³⁷ Câhız, *Resail*, s, 148.

³⁸ Câhız, a.g.e, s, 150-157.

³⁹ Câhız, a.g.e, s, 150.

Musa ve Hz. İsa döneminin örneklerine yer verildikten sonra, Hz. Peygamber döneminde Arapların dil ve edebiyat alanında ileri bir derecede oldukları, şiir alanında yarışmaların tertiplendiği bir dönemdir. İşte böylesi bir zaman diliminde Hz. Peygamber'e şiddetle karşı çıkanlar ve onu yalanlayanlara Kur'an bir çağrıda bulunmaktadır. Şayet peygamberin doğru söylemediğini iddia ediyorsanız, o zaman onun bir benzerini, ya da kısa bir suresinin benzerini getirin denmektedir. Mekke müşrikleri, bütün muhalefetlerine rağmen ve diğer bütün hayati mücadeleleri yürütmelerine karşın, bu çağrıya bir cevap verebilmiş değillerdir. İşte Kur'an'ın, muhaliflerine bu tahaddisi, peygamberin en büyük delilidir.⁴⁰

Câhız, nebinin doğruluğunun delili babında özellikle akıl ve tecrübenin kullanılması düşüncesindedir. Hz. Peygamberin peygamberlik hayatı boyunca ortaya koyduğu yaşam biçimi, sahip olduğu ahlak ve inşa ettiği toplum, onun nübüvvetinin en sağlam delillerinden birisidir. Bu doğrultuda yapılan rivayetler tarih kitaplarında bütün serahatiyle yer almaktadır.⁴¹

4. İmamet Görüşü

Câhız, imamet konusunda kendi döneminin siyasal ve mezhepsel tartışmalarına detaylı bir şekilde yer vermektedir. Hz. Peygamber sonrasında Müslüman toplumu içerisinde cereyan eden hadiseler ve sahabe arasında baş gösteren savaşlara dair müstakil risaleler kaleme almıştır.⁴² Konu tek başına ele alınacak genişlikte olduğu için burada kısaca onun imamet bahsindeki görüşlerine yer verilecektir.⁴³

İmamet konusunun özellikle Şia tarafından inancın bir unsuru biçiminde ele alınmasından dolayı, Câhız, imamet konusunda Şia'ya dair bazı izahatlar yapma ihtiyacını hissetmiştir. Bilindiği gibi, İmamet konusunun kelama dahil edilmesinin temel nedenlerinden birisi Şia'nın imamete yüklediği anlamdır. Bir yönetim sorunu olan imametin, Şia tarafından iman esaslarından birisi olarak görülmesi, bu konunun kelimada tartışılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu çerçevede konuyu ele alan Câhız, öncelikle Şia fırkaları hakkında bilgi vermekte ve bunlardan özellikle "Zeydi" ve "Rafizi" fırkalar üzerinde durmaktadır.⁴⁴

Câhız, Zeydiye hakkında bilgi verirken, onların; İslam'da kıdem, zühd, fakih ve cihad ehli olması nedeniyle hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia ettiklerini belirtir.⁴⁵ Zeydiye'nin bu konudaki yaklaşımlarının tarihte tartışıldığını, gerek ilk müslümanın kim olduğu konusunda ve gerekse diğer üstün meziyetlere sahip olma anlamında sahabe arasında başka da pek çok ismin zikredildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla Zeydiye'nin zikrettiği bu özelliklerinden dolayı hilafetin sadece Hz. Ali'ye ait olmasının mantıklı olmadığını ifade etmektedir.⁴⁶

Zeydiye'nin, Hz. Ali'ye hilafetin verilmemesinin gerekçelerini sıralarken, bunların kimilerinin Hz. Ali'ye olan düşmanlıkları, bazıları, yaşının küçüklüğünü, bir kısmı Hz. Ali'nin aşırı dini hassasiyetini, bir kısmı iktidarın sürekli bir biçimde tek elde

⁴⁰ Câhız, *Resail*, s, 153-155.

⁴¹ Câhız, a.g.e, s, 156-157.

⁴² Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. *Resailu Câhız-er-Resailu's-Siyasiyye*, Thk. Ali Bumelhim, Daru'l-Bihar, Beyrut.

⁴³ Câhız'ın imamet görüşü detaylı bir şekilde Osman Aydın'ın şu eserinde yer almaktadır. Bkz. Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, S, 116-176.

⁴⁴ Bkz. Câhız, *Resailu Câhız, (er-Resailu'l-Kelamiyye)*, s, 179.

⁴⁵ Câhız, *Resail*, s, 179.

⁴⁶ Câhız, *Resail*, s, 180.

toplanaacağı endişesini taşıdığını ve buna benzer başka sebeplerle Hilafeti Hz. Ali'ye vermediklerini ifade etmektedir.⁴⁷ Câhız'a göre bütün bu nedenlere rağmen, Hz. Peygamberin vefatının ardından Medine içinde ve dışında cereyan eden hadiselerin Müslümanların birliğine zarar vereceği ve güçlerini dağıtacağı endişesinden dolayı, Hz. Ali, hilafetin kendi hakkı olduğuna inanmasına rağmen Hz. Ebubekir'e biat etmiş ve Müslümanlar arasında birliği sağlamıştır.⁴⁸

Zeydiye ile İmamiyye arasındaki farka dikkat çeken Câhız, Zeyidiye'nin, hilafetin Hz. Ali'ye aidiyetini, Hz. Ali'nin peygambere olan yakınlığına değil de onun faziletine dayandırdıklarını, buna karşın İmamiyye'nin, imamın Hz. Ali'nin peygambere olan yakınlığına dayandırdıklarını belirtmektedir. Bu iki görüşü zikrettikten sonra, Câhız, Zeydiye'nin daha sağlıklı düşündüğünü belirtmektedir.⁴⁹ Bilindiği gibi, bu görüşleri nedeniyle Zeydiyye fırkası afdalin bulunması durumunda da mafdulun imametin caiz olduğu görüşündedir. Yani Afdal olan Hz. Ali varken, mefdul olan Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ın imametleri caizdir. Bu da dini maslahat sebebiyledir. Câhız, Kur'an'da; Allah Teala'nın meleklerle Ademe secde etmelerini emretmesinin, daha üstün olan melekler varken insana ta'zimin bir ifadesi olduğunu, Hz. Peygamberin zaman zaman ordu içinde daha faziletli kişiler varken başkasını komutan olarak tayin etmesinin de bu durumun bir kanıtı olarak zikretmektedir.⁵⁰

İmamete dair bu teorik tartışmaların ardından Câhız, imametin; insanların dini ve dünyevi işlerinin salahı için bir zorunluluk olduğunu ifade etmektedir. Toplumsal yaşamda her bir insanın farklı bir mizaca sahip olduğu dikkate alındığında, birlikte yaşamayı sağlamak için mutlaka toplumu sevk ve idare edecek bir imamın da bulunmasının gerektiği açıktır. Câhız, üç türlü imametin varlığından söz etmektedir. Bunlar: Resul, nebi ve imamdır. Resulun şeriatla gelmesi nedeniyle ilk sırayı aldığını, nebinin, yeni bir şeriat getirmeyip kendisinden önceki resulun şeriatıyla amel etmesi noktasında ikinci sırayı aldığını ve nihayet resul ve nebilerin getirdikleriyle amel etmeleri sebebiyle imamet gelmektedir. Bu üç kurum olmaksızın insanların kendi başlarına dünya ve ahiret saadetine kavuşmalarının imkansız olduğuna dikkat çeken Câhız, toplumun selameti için bunların zorunlu olduğuna işaret etmektedir.⁵¹

Câhız, imametin zorunlu olmadığına inanan Haricileri de eleştirmekte ve hükümlerin icrası için mutlaka bir imamın bulunması gerektiğini söylemektedir. Haricilerin bu konudaki görüşlerini reddettiği gibi, imametin "vasiyet" yoluyla Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia eden Şiileri de eleştirmektedir. Ona göre şayet Hz. Peygamberden böyle bir vasiyet vaki olmuş olsaydı Beni Sakife'deki tartışmalar cereyan etmez ve Hz. Peygambere bağlılıkları, ona olan sağlam imanlarına rağmen Ensar; ' bizden bir emir, sizden de bir olsun' şeklinde bir teklifi dile getirmezlerdi demek suretiyle Şia'nın bu konudaki iddialarını çürütmek istemektedir.⁵²

Genel anlamda imamete dair Şia ve diğer görüşleri değerlendirdikten sonra, Câhız, imametin; beşer tabiatının zorunlu bir gereği olduğunu ifadeyle bu konuya verdiği önemi de ifade etmektedir. Câhız, imamete dair değerlendirmelerinde, toplumun genel ahlakı, dini vecibelerin ifası, sosyal kurumların tesisi bakımından bir siyaset felsefesi olarak mütalaa etmektedir. İnsanın psikososyal bir varlık olduğu dikkate

⁴⁷ Câhız, a.g.e, s, 181-182.

⁴⁸ Câhız, a.g.e, s, 182.

⁴⁹ Câhız, 183.

⁵⁰ Câhız, *Resail*, a.g.e, s, 184.

⁵¹ Câhız, a.g.e, s, 186.

⁵² Câhız, a.g.e, s, 189-194.

alındığında, onun kötülüğe olan meyli, arzuları doğrultusunda hareket etme isteği ve akla egemen olan duyguları nedeniyle, kendisini hayatın her noktasında daha iyi bir konuma taşıyacak siyaset kurumlarına olan ihtiyaç daha rahat anlaşılacaktır. İşte bu ve buna benzer pek çok gerekçeyi sıralayan Câhız, imamet kurumuna hayati bir önem atfetmektedir.⁵³ Bu önemi dolayısıyla Câhız, imametın ümmet üzerine bir fariza olduğunu söylemektedir.⁵⁴

İmametın gerekliliğini bu şekilde ifade eden Câhız, kendi yaşadığı dönemin koşulları doğrultusundaki değerlendirmelerle ‘birden fazla imamın caiz olmadığı’ kanaatinde dir. Câhız, bu kanaatinin gerekçesinde; şayet birden fazla imam olursa bunlar arasında mücadele ve mükatelelerin olacağını ve sonuç itibarıyla de toplum içerisinde büyük sıkıntıların ortaya çıkacağını söylemektedir.⁵⁵ Câhız, bu noktada beşer tabiatına dikkat çekerek bu mücadelenin her halükarda cereyan edeceğini, tarihteki gelişmeleri ve tartışmaları işaret ederek delillendirmek istemektedir.

Câhız’ın, imamette aranacak vasıflarla ilgili değerlendirmeleri son derece akılcıdır. Ona göre halife olacak kişide bulunması gereken en temel özellik sağlam bir akli meleke, iyi bir ilmi tetkik, kararlılık ve azim sahibi olmasıdır. Bir başka ifadeyle halife kendi döneminin en faziletli kişisi olmalıdır. Câhız, imamet kurumunu, peygamberin halifesi olması düşüncesinden hareketle gerek taşıması gereken vasıf ve gerekse sireti ile bu makama yakışır bir özelliğe sahip olması gerektiği kanaatinde dir.⁵⁶ Câhız’ın bu kanaatleri bununla kalsaydı problem olmayabilirdi, ancak o, yaşadığı dönemde Mu’tezile ile yönetim arasındaki ilişkinin de etkisiyle halifeye aşırı yüceltmeci vasıflar yüklemesiyle sonraki dönemlere de yansiyacak ciddi sorunların oluşmasına belki de zemin hazırlamıştır.

Cabiri, genel İslam siyaset anlayışı içerisinde bu konuyu değerlendirirken, Câhız’ın hükümdarlar için: ‘Hükümdarların ahlakından birisi de, ahlakının bilinmemesidir, hükümdarın işinden her şey, rızada ve öfkede, almada ve vermede,

---

⁵³ Cahız, *Resail*, s, 195. İmametın önemi ve anlamı noktasında Câhız’ın yaklaşımını ve siyaset felsefesinin İslam öncesi Sasani siyaset düşüncesi çerçevesinde şekillendiğini söyleyen Cabiri, konuyla alakalı Câhız’dan aktardığı metnin burada zikredilmesi konunun anlaşılması için yararlı görmekteyiz. Özetle Câhız şunları söylemektedir: ‘‘Halk, imametın anlamını, hilafetin yorumunu bilemez. Varlığının nimeti ile yokluğun eksikliğini ayırt edemez. Halk, seçkinlerin aracıdır. Onları mesleklere yöneltir, onlarla işerli yürütür, düşmanı savar, sınırları onarır. Halkın seçkinlere göre durumu insan organlarının insana göre durumuna benzer. İnsan düşününce görür, görünce karar verir, karar verince hareket eder; bu kalple değil, organlarla olur. Organlar, nefsin kastını bilmez, işleri düşünmez, bu onu itaatten karara götürmez. Halk da böyledir. Önderlerin kastını ve seçkinlerin yönetimini bilmez, onunla düşünmez. Bu onu itaatten karara ve yönetimin gereğine götürmez. Dünyanın esenliği ve nimetin tamlığı, seçkinlerin yönetiminde, halkın itaatindedir. Aynı şekilde menfaatin kemali ve ihtiyacı kapatmanın tamamlığı, nefsin kastının doğruluğu ve organın itaatyledir... seçkinler halka muhtaçtır, halk da seçkinlere. Kalp ve organlar da böyledir. Halk savunma için kalkan, kesme için silah, atıcı için yay, marangoz için balta gibidir.’’ Muhammed Abid Cabiri, *İslam’da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi İst. 1997, s, 672-673.

Ancak şu bilinmelidir ki bu yaklaşım, Câhız’dan çok daha önceki devlet ve siyaset felsefelerinde mevcuttur. Konuyla ilgili Eflatun’un devlet felsefesine bakıldığında gerek toplum katmanlarının kategorizesinde ve gerekse yönetici ile yönetilenler arasındaki ilişkiler ve işbirliğinde bu tarz yaklaşımlara rastlanılacaktır.

⁵⁴ Câhız, *Resail*, s, 197.

⁵⁵ Câhız, a.g.e, s, 197.

⁵⁶ Câhız, a.g.e, s, 197.

bollukta ve darlıkta güzeldir.”⁵⁷ Şeklindeki değerlendirmelerden hareketle, Câhız’ın kullandığı bu dilin o gün için Mu’tezile’nin siyasi tavrını ortaya koyduğu tarzındaki değerlendirmelerini ele verdiğini belirtmesi önemlidir. Câhız, idarecilerin tasarrufla bulunurken; “bilge ve seçkin kişi, elinden geldiğince iktidar açısından el-menzile beyne’l-menzileteyn olmaya çalışmalıdır. Çünkü bu, nimetin devamına en layık menzildir.”⁵⁸ Tarzındaki yaklaşımıyla yukarıda işaret edilen, Mu’tezile’nin temel prensipleri ile yönetim anlayışı arasında bir paralellik kurma çabasının ifadesidir.

Câhız’ın, yönetimde işleri idare etmede uyulması gereken esasları sıralarken, tevhid, adalet, salah ve aslah prensibini de kullanması, yöneticinin ahlakını, Allah’ın sıfatları aracılığıyla ya da onun sayesinde anlatmaya çalışmasının, İslam siyaset felsefesinin en temel problemlerinden birisi olduğu şüphesizdir. Gerek Câhız ve gerekse kendisinden sonra Mavredi, Turtuş ve Farabi’nin de siyaset ve siyasetçiye dair yazdıkları bu çerçevededir.⁵⁹ Müslüman toplumunun kendi idarecisi için belirlediği vasıfların, neredeyse aşkın bir düzeyde olduğu dikkate alındığında, başlangıçtan bu güne, sultanların ve sonrasında da bu gün dahi idarecilerin neden eleştirilemedikleri, eylemelerinde hesap verme ihtiyacını hissetmedikleri belki daha rahat anlaşılabilir. Cahız’ın, siyaset ve siyasetçiye dair takındığı tutum ve bu konuya dair değerlendirmeleri, onun; yaşamını yazdığı eserlerle ve eserlerinden çoğunu da dönemin idarecilerine atfederek sürdürdüğünü dikkate almak gerekmektedir.

SONUÇ

Tarih boyunca toplumlar geleneksel olanı sürdürme ve statükoyu koruma konusunda büyük gayretler göstermişlerdir. Tarihten devralınan kültürel ve sosyal mirasa adeta bir kutsiyet atfedilmiş ve bunların reddedilmesi, ya da eleştirilmesi noktasında ciddi bir reaksiyon içerisine girilmiştir. İslam düşünce tarihinde peygamber sonrasındaki gelişmeler, bu korumacı mantıkla değerlendirilmiş ve bu döneme ait farklı mülahazalara hayat hakkı tanınmak istenmemiştir. Bilindiği gibi, Peygamber sonrasında gelişen siyasal iktidarlardan Emevi dönemi, siyasal alanda olduğu gibi, sosyal ve düşünsel alanda da belli bazı dönemler hariç tutulursa tam bir baskıcı yönetim dönemi olmuştur. Bu nedenle, Emevi döneminde cereyan eden siyasi çekişmeler yüzünden, sonraki dönemleri ciddi anlamda etkileyecek bilimsel gelişmeler ortaya konulamamıştır. Bu dönemde kimi bazı aykırı görüş sahiplerinin, dini gerekçeler görüntüsü altında siyaseten katledildikleri bilinmektedir.

Abbasi dönemi ile birlikte ortaya çıkan nisbi özgürlük ortamı ile hayatın her alanında olduğu gibi, İslam kültür ve düşüncesi alanında da hayati önemde eserler verilmiştir. Hiç şüphesiz, bu dönemdeki kültürel ve bilimsel gelişmelerin temel dinamikleri Mu’tezile uleması olmuştur. Mu’tezile, salt bir düşünce hareketi değildi, aksine, siyasal, sosyal ve bilimin bütün alanlarıyla ilgili bir oluşumdur. İslam düşüncesinin erken dönemi sayılabilecek hicri ikinci ve üçüncü asırda yaklaşık bir asır ömür sürmüş önemli düşünce ve bilim adamlarından birisi olan Câhız’ın, yukarıda değindiğimiz saikler nedeniyle pek çok eseri günümüze ulaştırılamamıştır. Mu’tezile kelamına dair eserlerinden sadece bazı risaleleri elimizde mevcuttur. Bu nedenle kelamın bütün alanlarında doğrudan kendi eserlerinden hareketle kelami düşüncelerini tesbit etmek zordur. Buna rağmen onun bir kısım eserlerinin zamanımıza kadar ulaşmış

⁵⁷ Cabiri, *İslam’da Siyasal Akıl*, s, 695.

⁵⁸ Cabiri, a.g.e, s, 695.

⁵⁹ Cabiri, a.g.e, s, 697-698.

olması, Câhız'ın düşüncelerinin doğrudan kendi eserleri vasıtasıyla bilinmesi noktasında oldukça önemlidir.

Câhız, Nazzam başta olmak üzere kendisinden önceki Mu'tezile uleması ve Yunan felsefesine ait kimi bazı eserlerden istifade etmişse de o sadece bir nakledici olmamıştır, aksine kendisine has değerlendirmeleri ile belli bilimsel tetkik ve tenkid usuluyla yeni değerlendirmelerde bulunmuştur. Câhız'ın özellikle bilgi felsefesi ve Rafizi fırkalarına karşı verdiği mücadele dikkat çekicidir. Bilgi'nin, tabii olarak, insanda doğuştan mevcudiyeti ve zorunlu olduğu, insanın bu konuda irade dışında herhangi bir dahlinin bulunmadığı, fiillerin tabii olarak meydana geldiğini söylemesi ile bazı kelimeleri de etkilemiştir. Bu konuda Fahrüddin Razi de Câhız gibi, bilginin zaruri olduğunu söyleyenlerin arasındadır. Bilgi ile iman arasında kurduğu irtibat da üzerinde durulması gereken değerlendirmelerdir. Günümüz kelamının da güncel problemlerinden olan dini tebliğin ulaşmadığı, ya da yeterli ve doğru bilgiye sahip olmayan insanların inanç açısından durumlarının ne olduğu sorusuna Câhız'ın yaklaşımı oldukça kuşatıcı ve insanidir. Bu çerçevede yeterli bilgiye ulaştıktan sonra tamamen kasıtlı ve bilinçli inkar edenlerin dışında kalan gayri Müslimlerin cezalandırılmayacakları şeklindeki değerlendirmeleri, genel kabule aykırı bir yaklaşımdır.

Câhız, ahirette insanların ebedi olarak cehennemde kalmayacaklarını, belli bir süre sonrasında orada bulunanların ateş tabiatına bürüneceklerini söylemesi, onun ahirete dair yaptığı farklı bir değerlendirmedir.

Maddenin yok olmayacağını, belki arazlarının değişimi ile şekil değiştiğini, cevherlerin ise baki kaldığını söylemesi, onun bir başka dikkat çekici düşüncesidir.

Câhız, siyaset felsefesi ile ilgili müstakil risaleler kaleme almakla, Müslüman toplumunda en çok ihtilafın baş gösterdiği ve pek çok fırkanın ortaya çıkmasına kaynaklık teşkil ettiği bu konuyu detaylı bir şekilde ele almış ve İslam'da yönetim biçiminin şura ile olması gerektiğini, Hz. Peygamber tarafından herhangi bir atamanın yapılmadığını, dolayısıyla Şia'nın "imametinin nassla tayin" iddialarının hiçbir tarihi ve dini gerekçeye dayanmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Peygamber sonrasındaki halifelerin ve hilafet sırasının siyaseten olduğu şekliyle kabul etmenin, siyaset bilimi açısından daha doğru olduğunu söyleyen Câhız, buna karşı Şia'nın argümanlarının doğru olmadığını söylemekte ve karşı görüşünü delillendirmektedir. Muaviye'ye karşı uslubu son derece serttir. Muaviye'yi; 'imameti, kısırların meliklik yönetimine, hilafeti, Kayserlerin asabiyet idarelerine' döndürmekle suçlamakta ve bu dönemdeki şiddet ve zulüm uygulamalarını şiddetle eleştirmektedir.

Erken sayılabilecek bir dönemde, yani hicri ikinci asırda Câhız'ın özellikle siyasal alana dair eleştirel yaklaşımları, onun Emevi dönemiyle ilgili değerlendirmeleri ve bu dönemde yapılan uygulamaları şiddetle eleştirmesi, Mu'tezile ulemasının, hadiseleri kritize etmenin ve akılcı yaklaşımların güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Ne var ki iktidarların kendi dönemlerinde eleştirel yaklaşımlara fazla sıcak bakmadıklarından, Müslüman toplumunda siyaset kurumu başta olmak üzere, toplumsal işleyişe dönük bu tarz tenkitçi yaklaşımlar fazla rağbet görmemiştir.